

Állatmegnevezések -s képzős alakjai a jársági helynevekben

1. Az állatokat jelölő szavak

Összesen 27 állat megnevezéséből született helynevet vizsgáltam meg a „Szolnok megye földrajzi nevei. I. A jászberényi járás” (Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Jászberény, 1986) című kiadvány alapján. Csaknem valamennyi megnevezés -s képzős alakja a hajdan és manapság zajló élet tárgyi és nyelvhasználati tükré.

Az állatnevek számbelisége is tanulságos. A kérdéses szavak legnépesebb csoportját a madarak: *fácán, sas, vadkacsa, varjú*, illetve háziszárnyasok: *csirke, kacska, kakas, liba, lúd* alkotják. Az emlősök száma öt: *kecske, ló, macska, mén, róka*. Közülük egyetlen a vadon élő. A halakat négy faj képviseli: *csík, csuka, hal, harcsa*. A három rovar közül kettő élőködő: *bolha, szúnyog* és a szóban forgó *méh* is vad. Egyetlen hulló (*kígyó*), kétéltű (*béka*), puhatestű (*csiga*) és gyűrűsféreg két megnevezéssel: *nadár, pióca*. Akad a névalkotó állatmegnevezések között egyetlen összefoglaló tartalmú is: *vad*.

Szinte valamennyi említett állatfaj közös jegye, hogy csoportosan él, némelyikük (méh) rovarársadalomban, azaz jól szervezett közösségben. Ezért a választott léttérnek megfelelően alakítják, formálják, és ott egyéb állati lények előfordulása korlátozottá, esetleg lehetetlenné válik. (A domesztikálódott fajok természetesen más közeg részei.) Ugyancsak közös jegyük, hogy a valamivel való ellátottságot is kifejezik, természetesen eltérő mérvűt. A belőlük alkotott nevek tájrészt, tájegységet jelölnek, és annak valamely jellegzetességét emelik ki.

Ezek a tényezők remek rajzolatot adnak a tájról és az emberről, illetve egymáshoz való viszonyukról. Feltűnhet ugyanakkor, hogy néhány kedves állat (gólya, őz) hiányzik a képből. Kevés a csak negatív jegyekkel jellemezhető állategység (*róka, bolha, szúnyog, kígyó*), és az ugyancsak kellemetlen *légy* sem szerepel a névanyagban, minthogy annak helyhez kötöttsége csak nagyon átmeneti, azaz nem jellemző. Feltűnhet a *kígyó* névvé alakulása is, hiszen ezen a vidéken legfeljebb sikló jelenik meg vizezebb időszakokban.

2. Helynevek és névelemek három szótárban

„A magyar nyelv értelmező szótára” — egyetlen kivétellel: *nadáros* — közszóként értelmezi a vizsgálandó névalkotó egységeket. Tíz szót értelmez: *bol-*

hás, csigás, csikos, fácános, halas, lovas, ludas, méhes, ménes, vadas. A többbit képzett változatként említi magyarázat nélkül.

KISS LAJOS alapvető munkájában (A földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp., 1988) település- vagy határnévként mutatja be az alábbi névül, névelemül szolgáló alakulatokat. Településnév: *Békás, Bolhás, Halas, Kígyós, Libás(d), Lovas, Ludas, Macskás, Ménes*. Határnévként pedig az alábbiak szerepelnek: *Csukás, Méhes, Vadas, Varjas*.

Megállapítható tehát, hogy a *-s* képzős járszági földrajzi nevek fele beleépül a magyar helynévrendszer egészébe. Olyan névtípusról van szó, amely nem egyetlen névadó közösség alkotása, hanem több tájegység lakói éltek és élnek a névalkotásnak ezzel a módozatával. Elgondolkodtató esetek is akadnak azonban a *Csukás* mint helynév alapvetően a halfaj *-s* képzős alakja lévén, olyan területet, tájegységet jelöl, ahol valaha sok csuka volt, élt. Ugyanakkor KISS LAJOS megállapítása szerint egy bizonyos „1958 m magas hegy Erdélyben... A hétfalvi csángó *Csukás (Csuka)* családnévből vált helynévvé.” (I, 347). Ma is látható viszont a hegy lábánál egy kis tavacska, amelyet ugyancsak *Csukás* névvel illetnek.

„A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” alapján nyomon követhető az érintett szavak első írásos előfordulása is. A 27-ből 14 a XI. és XII. században jelent meg először írásban (4–10), a XIII. században 6, a XIV. században pedig 4. Két olyan szó akad, amelyeknek első előfordulását a XVI. századra teszi a szótár. Törzsökös szavak alkotják tehát az *-s* képzős állatmegnevezéseket tartalmazó helyneveket, illetve helynév-elemeket.

3. Az *-s* képző jelentéséről

„A mai magyar nyelv rendszeré”-ben (Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1961) RUZSICZKY ÉVA részletesen vizsgálta ennek a termékeny képzőnek a jelentését és funkcióját. Főnév- és melléknévképzőként egyaránt értelmezi. Gyűjtőnévképzőnek tartja az alábbi alakokban: „*cseresznye-s, tölgy-e-s, akác-o-s, bükk-ö-s* ... Egyéb gyűjtő értelmű származékok: *méh-e-s, mén-é-s*... A *v-s* változatú töveknek a nem szótári tőalakjához kapcsolódik, nyílt kötőhangzóval: *lo-v-a-s, fenyv-e-s*” (I, 394). KIEFER FERENC megállapítása szerint: „Az *-(V)s* képző különböző használatait nem könnyű összefoglalóan jellemezni. Annyi azonban nyilvánvaló, hogy a képző minden olyan esetben használható, amikor a vele képzett szóval valaminek a tulajdonságát tudjuk kifejezni.” (É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Bp., 1998. 239). KESZLER BORBÁLA is gyűjtőneveknek tekinti az *akácos, gyümölcsös -s* képzős főneveket (Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 318).

A nyelvtanok közül „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (Szerk. BENKŐ LORÁND. I. Bp., 1991, II/1. Bp., 1992) említi *-s* képzős helyneveket (a képzőkről szóló fejezeteket SZEGFÜ MÁRIA írta): 1165: *nadas*, 1086: *Arpas*, majd pedig a 15. századból: 1408: *Gemes*, 1478: *Koros* (< *kóró*), 1493: *Gyoparos* (I, 255, II/1: 317).

HOFFMANN ISTVÁN több szempontból alapvető munkájában értelmezi, kifejti az -s képzős helynevek számos sajátosságát. Fontos megállapítása: „A szinkrón névrendszerben együtt vannak jelen ... a kétrészes (főtagjukban, ill. jelzőjükben) -s képzőt tartalmazó, másrészt az egyrészes (hasadással, illetőleg a kétrészes nevek főtagjának, ritkábban jelzőjének ellipszisével keletkezett) nevek” (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 79). A szerző a Pápai, a Nyírbátori, a Fehérgyarmati és a Mátészalkai járás névanyagából közöl válogatást az általnévi jelentésű -s képzős helynevekre: *Boglyos, Balhás, Bogaras, Cinegérés, Csigabigás, Férges, Foglyos, Gilisztás, Görényes* (i. h.).

Tehát az -s képzős szavak javarészt eredendően melléknévi funkciójúak, mivel a valamivel való ellátottságot, azaz az adott tájegységben jellemző, jelentős számban való előfordulást fejez ki. Testet ölt az e típusú helynevekben az élőlény jellegadó, arculatmeghatározó szerepe: *Vadas, Varjas*. Ez egyben természetes elkülönítést, valamelyes körülírást is jelent szükségképpen. Minden bizonynyal ebből a melléknévet generáló jegyből tanácsos kiindulni, mivel az elnevezendő táj milyenségének az érzékeltetése, megállapítása a tájban élő ember számára fontos információt hordoz. A milyenség megállapítása, sőt rögzítése a népi szemlélet fontos, lényegi összetevője. (Hajdan ugyanis a földművelő ember, különösen a tanyai, igazán természetközeli élt, azaz minden tény, jelenséget szisztematikusan megfigyelt. A szél, a villámlás, az esőzés, a vízmozgás, a föld milyensége, állapota, általános és változó jellege mindennapos eleme volt az itt élő, teremtő ember szemléletének, tevékenységének. Ismertem olyan férfit, aki szinte a legnagyobb esőzés idején sem tudott fedett helyen maradni, mert úgy gondolta, mindent látnia kell.)

Az állat mint hasznos hajtó élőlény fontos szerepet játszott a földművelő ember életében, de az ártalmas állatfajok ismeretét sem nélkülözhetette az, aki a tájban, a tájból élt. Az állatok több olyan jelenséget is érzékelték, amelyeket az ember közvetlen megfigyelés alapján nem tudott appercipiálni, s ezért az „együttélés” természetes, szükségszerű volt, lehetett, s részben maradt is.

4. Az -s képzős alakok a névrendszerben

Három funkció betöltésére alakultak ki a vizsgált nevek, névelemek.

a) Az egyik névtani funkciót azok az -s képzős alakok jelentik, amelyek kizárólag névelemként kapnak szerepet a meghatározott táji alakulatok jelölésében. Ilyenek az alábbiak: *Csirkés, Halas, Kacsás, Kakasos, Kecskés, Libás, Lovas, Ludas, Macskás, Ménes, Rókás, Sasos*. Valamennyi felsorolt névelem — a *Rókás* kivételével, amelyen helyzetviszonyító elem van: *Alsó Rókás, Felső Rókás* — grammatikailag jelzői szerepű faktor. Közülük kettő (*Kakasos, Sasos*) meglehetősen ritka, és mindkét esetben rajtalevőséget fejez ki, mint például a köznyelvben a *kabátos, kalapos*. A *Csirkés* névelem kissé ironikus hangulatú és újabb keletű. Legtöbbször a *Kecskés* (8), majd a *Halas* (7) fordul elő.

b) A másik alfajt azok az -s képzős szóalakok alkotják, amelyek névként és névelemként egyaránt előfordulnak a névgyűjteményben: *Békás, Bolhás, Csíkos, Fácános, Harcsás, Méhes, Nadáros, Szúnyogos, Vadas, Varjas*. Igazában ez alkothatja az átmenetet a fejlődési folyamat rendjében, hiszen részben név, más helyzetben névelem a differenciálódás következtében, és így egy másik vagy több közszóval jelöl valamilyen területrészt: *Békás-part, Bolhás köz, Kis-Csíkos, Csíkos-tó, Fácános büfé, Harcsás-lapos* stb. Ebben az esetben a megkülönböztetés a névként is szereplő -s képzős alakok segítségével történik, sőt a *Fácános büfé* esetében az eredetileg névként szereplő alakulat egy vendéglátó-ipari egység nevévé válik, azaz egy másik névfajta testesít meg.

c) Sajátos és egyben tanulságos, hogy az elemzett alakok egy része csak név, azaz névelemként nem fordul elő a gyűjteményben: *Csigás, Csukás, Kígyós, Piócás, Vadkacsás*. Úgy tűnik, ebben az esetben már befejeződhetett az -s helynévképzővé válásának a folyamata. Olyan területet jelölnek ugyanis, amelyeken a szóban forgó állatok jelentős, jellegzetes adó számban fordultak, fordulnak elő, és ennek következtében a névhasználó számára a terület ezzel jelöltetett meg, vált teljes mértékben azonosíthatóvá, felismerhetővé.

5. Az -s képzős állatnevek névanyagbeli aránya

A 27 vizsgált állatnév a gyűjtemény földrajzi neveinek igen szerény hányadát alkotja. Ez annál is inkább feltűnő, mert a Jászság hosszú századokon át az állattenyésztés fontos és gyümölcsöző színtere volt. (A Jászberényben ma is *Juhászok keresztje* meg a szinte számtalan *Vendel-szobor* a névtan szempontjából is megerősíti ezt a megállapítást.) Tanulságos, hogy a fa- és növénymegnevezések -s képzős változatai jóval számosabbak, mint az állatnevekéi.

Akkor sem növekednék jelentős mértékben ez az arány, ha a földrajzi neveket alkotó, állatnévből származó emberneveket is vizsgáltam volna: *Birgés, Bir-kás*. Ez esetben meg kellene említeni egy ragadványnevet is: *Bikás Lojzi tanyája*. Ezt azért nem tettem meg, mert ezek a jelenségek más névtani tartalmat és másképpen jelölnek meg.

A viszonylag alacsony előfordulás minden bizonnyal azzal lehet összefüggésben, hogy az -s képző jelentése állatmegnevezésekhez kapcsolódva sajátos jelentést közvetít többek között tömörítő képessége révén, nemkülönben talán azért is, mert csoportban, társadalomban élő állatfajok megnevezéséhez kapcsolható.

FARKAS FERENC